

BIOMÜXTƏLİFLİYİN QORUNMASI: SIYASI, HÜQUQİ VƏ MƏDƏNİ-ETİK YANAŞMALAR

Rəna Mirzəzadə

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

Bəşər tarixinin müxtəlif mərhələlərində insan həyatının elmi inkişafında biomedikal tibbin mənfi və müsbət təsir nəticələri olmuşdur. Bu mənada elmdə biomüxtəlifliyi öyrənən, "bioetika" adlanan yeni bir sahə meydana çıxdı.

XXI əsr artıq innovativ inkişafı yanaşı, sənayeləşdirmədə yeniliklərlə təhlükələrin çoxalması, genfondun dəyişməsi, bioloji müxtəlifliyin və canlı varlıqların, əsasən də insan həyatı dəyərinin geriləməsi, dünyanın xilasını, Yer üzərində həyatın bütün parametrlər üzrə qorunması problemlərini meydana çıxartmışdır. Bəşəriyyətin qədim fizikalistik, mexaniki təsvirinin əsaslı dəyişdirilməsi, bioloji kontekstli yeni biososiomədəni, biofəlsəfi təsvirə keçid dövrün tələbidir.

XXI əsrdə canlı və qeyri canlı həyata, təbii landşaftda antropogen təsir və ya müdaxilələr məsələsi eyni mətndə həm tibbi biologiya, həm də etik siyasi fəlsəfə və mədəni hüquq elmləri üçün də aktualıq kəsb edir. Qeyd edək ki, biofəlsəfənin əsas vəzifəsi biologiya ilə fəlsəfənin vəhdətinə əsaslanmışdır, biososiomədəni aspekti də siyasi hüquqi mətndə bu problemlə əlaqələndirilir. Müxtəlif yönümlü elmi istiqamətlərin nailiyyətləri siyasi-hüquqi, mədəni və etik dəyərlərin, təbiətlə bərabər, canlı həyatın da öyrənilərək, onun elmi-nəzəri sahələrinin araşdırılmasına diqqəti artırır. Qloballaşan dünyanın yeni nizamı, yeni dünyagörüşü fəlsəfəsi bəşəriyyətin nəzəri-elmi, maddi və mənəvi uğurlarının bütün çeşidlərinin təsiri vəhdətində formalaşdırılmalı və mühafizə olunmalıdır.

Tarixi inkişafın bütün mərhələlərinin mədəniyyət və sivilizasiyalarında növlərin çoxmüxtəlifliyinin və "sözəbaxmaz" təbiətin qorunmasının vacibliyini təsbit və təsdiq edən hüquqi, siyasi, mədəni, dini və fəlsəfi yanaşmalar görmək olar. Əksər dini təmayüllər, əsasən də islam, xristianlıq, iudaizm və buddizm insanlara Allahın yaratdığı canlılar dünyasını qorumağı, təbiətlə, hevanlarla birgə yaşamağı təlqin edir. Dini kitablarda – Quran, İncil və Tövratda, eləcə də peyğəmbərlərin (s) hədis və rəvayətlərində canlı həyatın müxtəlifliyinin qorunması ilə əlaqədar çoxsaylı dəlil və kəlamlarla rastlaşmaq olar. İslam dinində insanı əhatə edən ətraf mühitə, eləcə də canlılara münasibətin mənəvi tərəflərinin rolunun əhəmiyyətli yeri vardır. Bəzi səmavi dinlərdə biomüxtəlifliyin hər bir komponentinə qarşı sitayişmə amillərinə də rast olunur. Belə ki, şamanistlər "insan dünyası ilə ruh dünyasında heyvanların vasitəci olduğu düşüncəsində olub, insanın ruhunun (o dünyada) digər canlıya ötürülməsi, bitkilərdə də ruhun varlığının olması mifi ilə canlı təbiəti səcdə obyektinə sanırdı. Məsələn, hinduizm dinində inək müqəddəsdir (http://en.wikipedia.org/wiki/Van_Rensselaer_Potter).

Yeni elmi istiqamət olan biososiosiyasi fəlsəfənin əsas tərkib hissəsi kimi mühüm komponentləri olan ekotika və bioetika sahələrinin meydana çıxması da canlı aləmə mədəni, etik və mənəvi kontekstdə yanaşılmanın hüquqi qanunlarla tənzimlənməsi məsələsi ilə bağlıdır. Bu yanaşma sistemi müasir hüquqi-siyasi-ictimai və mədəni-fəlsəfi paradıqmaların yeni təhlil obyektidir. "Bioetika" anlayışı ilk dəfə Amerikadan olan biokimyəçi və həkim Van Rensselaer Potter tərəfindən işlədilmişdir. Bioetika insanlar üçün həyat (insan, heyvan və bitki həyatı) ilə əlaqəli ən uyğun davranış prinsiplərini təyin edən və araşdırılan elmdə etik bir hissədir. Tibbi etikadan fərqli olaraq, bioetika tibbi mühitlə məhdudlaşmır və bir çox problemləri (məsələn, ətraf mühit, heyvan hüquqları) araşdırır (http://en.wikipedia.org/wiki/Van_Rensselaer_Potter).

Qeyd edək ki, bioetika gen mühəndisliyi, orqanların transplantasiyası, klonlaşdırma, canlı aləmə əxlaqi münasibət, heyvanların riskli və qeyri-etik eksperimentlərə cəlb edilməsi və s. problemləri mədəni, fəlsəfi, hüquqi, etik, siyasi, dini yanaşmalardan öyrənən elm sahəsidir. Belə ki, məhz Potter canlı aləmə münasibətlə əlaqədar etik dünya baxışının tibbi etikadan ayrılması üçün 1988-ci ildə qlobal "bioetika" anlayışını irəli sürmüşdür ("Dirçəliş XXI əsr", 2008, No 124-125). Ekoetikaya bu aspektdə cəmiyyət-təbiət arasında hüquqi, sosiosiyasi, geoiqtisadi, mədəni, etik, estetik, mənəvi və s. münasibətlərə fəlsəfi bir baxışlar sistemi olaraq yanaşılır.

İctimai fikir tarixinə nəzər salsaq görürük ki, yunan filosofu Aristotel müasir insan cəmiyyətində olan bərabərsizliyi, həmçinin canlılara qarşı insanın davranışını təbii bilirdi, hətta Platon da bu mövqedə idi. Azərbaycan klassiki Füzulinin "Meyvələrin söhbəti" əsəri bir növ canlı aləmə qarşı münasibəti əks etdirirdi. Dövrünün tanınmış filosof və aqronomu olan Foma Akvinski də təbiətə qarşı vəhşi münasibətə və insan-təbiət bağlılığında insanın istismarçı hakimliyinə yönəlmiş doktrina hazırladı. Bu doktrina isə sonradan Avropada dominant nəzəriyyəyə çevrildi. Sonrakı dövrlərdə də canlıların yaşamaq məsələsinə laqeydlik var idi. Müəyyən mənada bitki və heyvanları həyat üçün gərəkli bilsəyər, lər də, vacib tələbat üçün onların istifadəsinə qarşı deyildilər. Düşüncələrdə belə bir sual vardı ki, onların yaşamaq haqqını hansı hüquqi qanunla təsbit etmək olar? Tutaq ki, pişiklə insan arasındakı yaşamaq münasibətləri müəyyən mənada qəbul olunsa, bəs onda ağacların yaşamaq haqqında hüquqlarını necə rəsmiləşdirmək mümkündür? Sonrakı dövrdə amerikalı filosoflar R.U.Emerson və H.Torro təbii insan etikasının və mənəvi inkişafının əsas tərkib hissəsi olaraq göstərmişdir. Bu baxımdan meşə ehtiyatları üzrə alim Gifford Pinçota görə, "bütün təbii obyektlər və hadisələrə, o cümlədən oduncağa, yemlərə, təmiz suya, canlı təbiətə, növlərin müxtəlifliyinə və hətta gözəl landşafta təbii ehtiyatlar kimi baxmaq olar və təbiətin düzgün idarə olunması dedikdə, bu ehtiyatların insanın rifahı naminə səmərəli, uzunmüddətli istifadəsi nəzərdə tutulmalıdır".

Bəs biomüxtəliflik nədir? Biomüxtəliflik "bioloji" və "müxtəliflik" ifadələrinin qısa formasından yaranmışdır. Biomüxtəliflik Yer planetində olan həyatın növmüxtəlifliyinin hamısına (bitki, heyvan, göbələklər, mikroorqanizmlər və s.) və onların formalaşdığı mühitə aiddir. Bioloji resurslar həqiqi canlılardan (xüsusi quş növü, xüsusi yetişdirilən buğda, arpa və s. növlər) ibarətdir. Bioloji müxtəliflik isə daha çox həyatın atributudur (quş növlərinin dəyişkənliyi, dünyada dənli bitkilərin genetik dəyişkənliyi, meşə növləri və s.).

Biomüxtəliflik haqqında əsas siyasi-hüquqi tənzimlənmə 1992-ci il Konvensiyasında öz əksini tapmışdır. Qəbul olunmuş Konvensiyanın əsas vəzifəsi – bioloji müxtəlifliyin yalnız beynəlxalq əməkdaşlıq yolu ilə xilasının mümkünlüyüdür.

Konvensiyada əsas məqsəd bioloji müxtəlifliyin qorunması, ondan sabit istifadə olunması, əldə olunmuş gəlirlərdən birlikdə faydalanmaqdır.

Biomüxtəliflik haqqında Konvensiya 2000-ci ilin martında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən ratifikasiya olunmuşdur. 1998-ci ildə Danimarkada Orhus Konvensiyası qəbul olunmuşdur ki, Azərbaycan 1999-cu ildə bu konvensiyaya da qoşulmuşdur. Bu, ətraf mühit hüquqları ilə insan hüquqlarını birləşdirən müqavilədir və əsasən maarifləndirici xarakterə malikdir.

2000-ci ilin yanvar ayında Monrealda Bioloji Müxtəliflik haqqında Konvensiyaya əlavə Protokol qəbul edilmişdir. Bu, BMT-nin Biomüxtəlifliyin qorunması üzrə əsas sənədidir. XXI əsrin əvvəllərində isə UNEP tərəfindən "Qlobal ekoloji perspektiv 2000" proqramı qəbul edildi. Təbii ki, Azərbaycan konvensiyalara qoşulduqdan sonra 2001-ci ildə Bioloji Müxtəlifliyin Genetik ehtiyatlar üzrə Dövlət Komissiyası yaradıldı, 2002-ci ildə müvafiq Strategiya və Fəaliyyət Planı hazırlandı. 07 dekabr 2009-cu il tarixində BMT, Danimarkanın Kopenhagen şəhərində Biomüxtəlifliyin mühafizəsi və Qlobal istiləşmə ilə bağlı "İqlim" sammiti keçirdi. Sammitdə 2010-cu il "beynəlxalq biomüxtəliflik" ili elan olunmuşdu. Hər il may ayının 22-si Azərbaycanda da "biomüxtəliflik günü" kimi qeyd olunur.

Biz hüquqi aspektlərdən bəhs etdik. Sözügedən konvensiyaların imzalanması Ulu Öndər Heydər Əliyev siyasətinin gerçəklikləri, Prezident İlham Əliyev strategiyasının göstəriciləridir. Birinci Vitse-prezident Xanım Mehriban Əliyevanın fəaliyyətində də bu siyasət 2019-cu ildə "Nəsimi ili" çərçivəsində ölkədə 650 ağacın əkilməsi nümunəsində öz əksini tapmışdır. Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın rəhbərliyi ilə İDEA təşkilatının "Hərəyə bir ağac" və "Heyvanları qoruyaq" adlı kampaniyaları da bu sıradandır.